

Egyház, iskola, művelődés

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

Egyház, iskola, művelődés

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2020

Megjelent a

Magyar Tudományos Akadémia

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

a Pokoly Társaság

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

A borítón a párizsi nemzeti könyvtárban őrzött Chants royaux című kéziratban található
A doktorok tanácskozása a párizsi egyetemen című festmény látható.

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Egyház, iskola, művelődés : Egyháztörténeti tanulmányok / a kötetet

szerkesztette és lektorálta Kolumbán Vilmos József. - Cluj-Napoca :
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020

Index

ISBN 978-606-94847-0-8

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

Benkő Levente*

Magyarvista

Szűk mozgástérben.

A fogságba hurcoltak kérdése Vásárhelyi János püspök levelezésében 1944–1945-ben

A második világháború befejező szakaszának észak- és dél-erdélyi, közvetlen és közvetett hadműveleti területein (frontszakaszain, illetve átvonulási térségein) az egyház és hívei súlyos károkat és veszteségeket szenvedtek. A harcok alatt templomok, lelkészi és kántori lakások, felekezeti iskolaépületek sérültek meg, kegytárgyak, klenódiumok pusztultak vagy tűntek el, gyülekezeti levél-, irat- és könyvtárak semmisültek meg részben vagy egészen, illetve szóródtak szét. Nem egy esetben hívek estek teljesen akaratlanul és ártatlanul tűzpárbaj vagy katonák és civilek atrocitásai áldozatául, és igen sok településen előfordult, hogy bár a közvetlen tűzharc elkerülte a helységet, a front átvonulása során katonák és civil lakosok romboltak és pusztítottak. Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Központi Gyűjtőlevéltárában őrzött iratanyag tanúsága szerint leginkább azok a gyülekezetek szenvedtek súlyos károkat, ahonnan az 1944 szeptemberében–októberében a magyar hatóságok kiürítési parancsára vagy anélkül a lelkészek akarva-akaratlanul elmenekültek. A források szerint az akkori Erdélyi Református Egyházkerületben a lelkészek közel harmada menekült el szolgálati helyéről.

Bármelyik háború egyik legsúlyosabb következménye az emberveszteség. A történelmi Magyarország területéről legújabb kutatások szerint 960 000 – 1 026 000-re tehető a fogságba esettek száma.¹ Ide tartoztak a hadi cselekmények

* Benkő Levente (szül. Nagyajta, 1961. június 13.) a nagyváradai Ady Endre Sajtókéllégiumban szerzett újságírói oklevelet (1997), majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Kara történelem szakán diplomázott (2006). Kutatási területe a második világháborús foglysors, valamint az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc romániai hatásai és következményei. Több történelmi tárgyú könyv és tanulmány szerzője. (Szárzajta – 1995, 2011; Volt egyszer egy '56 – 1998, 2016; Foglykönyv – 1999; Muszáj volt élni valahogy – 2001; Bűn volt a szó – 2002, 2016; Székely golgota – 2003; Magyar foglysors a második világháborúban I–II. (Papp Annamáriával) – 2007; Az őszinteség két napja – 2009 stb.)

¹Bővebben ld. Bognár Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halá-

során hadifogságba esett katonák és az otthonukból elhurcolt civilek is. A különféle, romániai gyűjtő- és átmeneti, valamint szovjetunióbeli céltáborokba hurcolt magyarok sorsáról az Erdélyi Református Egyházkerület korabeli iratanyagában is maradtak fenn források. Az egyházkerület 1944–1945-ös háborús krónikáját, ezen belül a fentebb említett veszteségek feltárását célzó, zajló projekt részeként dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a kérdéskör miként jelenik meg Vásárhelyi János (1888–1960) püspök levelezésében, illetve hogy a püspök hogyan értékelte a helyzetet és a hozzá eljutott információkat.

1944. október. Az első intézkedések

Vásárhelyi János szembesülése a közvetlen háborús veszéllyel 1944. október elejére tehető. Ez volt az az időszak, amikor szeptember 13. és október 7. között a magyar és a német csapatok közel egy hónapon át Torda térségében feltartóztatták a Dél-Erdély felől támadó szovjet és román csapatokat.² Minden kétséget kizáróan annak hatására, hogy a szovjet és a román csapatok egyre közeledtek Kolozsvárhoz, október 4-én Vásárhelyi János beadványt intézett gróf Bethlen Béla³ észak-erdélyi kormánybiztoshoz, arra kérve őt, hogy „szíveskedjék intézkedést tenni avégből, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület, a kolozsvári Ref. Egyházközség és kolozsvári ref. intézmények, valamint ezek hivatalosainak értékei elszállítása végett két fedett vasúti vagon vagy két Mateosz-teherautó⁴ utaltassék ki Kolozsvár–Pápa útvonalra”.⁵

lozási arányuk. In: *Ember az embertelenségben. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve, 2015–2017.* Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Kairosz Kiadó, Budapest 2017, 66–98.

² Bővebben ld. Ravasz István: Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán – kora őszén. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 112. (1999/4), 756–784.

³ Bethleni gróf dr. Bethlen Béla (1888–1979), erdélyi földbirtokos, jogász, politikus. 1913-tól a kolozsvári törvényhatósági bizottság tagja, az első világháborúban önkéntes honvéd hadnagy. 1924 és 1938 között az erdélyi Országos Magyar Párt alelnöke, majd elnöke, a székelyudvarhelyi kerület képviselője a bukaresti parlamentben. 1940-től 1944 októberéig Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja, 1944 szeptember–októberében Észak-Erdély kormánybiztosa.

⁴ MATEOSZ – Magyar Teherfuvarozók Országos Szövetsége, a teherautós fuvarozók mozgalma keretében 1933-ban alakult érdekvédelmi tömörülés. 1950-ben a kommunista diktatúra idején államosították.

⁵ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREL), Kolozsvár. A21. sz. fond, Püspöki Levéltár. Vásárhelyi János püspöki levelezése, 138. sz. csomó, 1944/1362. Az iratcsomó lapjait nem számozták meg, a forrásmegjelölésként szolgáló számozás

A püspök azzal támasztotta alá kérését: „a jelenlegi helyzetben nem térhetek ki az elől a több felől hoztam intézett kérés elől, hogy keressek módot a fent említett értékeknek e veszélyeztetett helyről való elszállítására”, hozzátéve, hogy „a felmerülő költség fedezetéről és a szállítmány kíséretéről egyházkerületünk gondoskodik.”⁶ Ezekhez a várható intézkedésekhez kapcsolódott Vásárhelyi Jánosnak a Kolozsvár polgármesteréhez, dr. Vásárhelyi Lászlóhoz intézett október 9-i beadványa. Ebben a püspök arra kérte az elöljárót, hogy „Kolozsvár város esetleges teljes kiürítése esetén az Erdélyi Református Egyházkerület ügyvitelének folyamatos biztosítása végett” az egyházkerület néhány tisztségviselője és beosztottja a városban maradhasson. Közéjük tartozott maga Vásárhelyi János püspök, dr. Tavaszy Sándor egyházkerületi főjegyző, püspökhelyettes, Tőkés István püspöki titkár, dr. Daróczi Ferenc egyházkerületi ügyész, Ambrus József altiszt, Bíró Imre altiszt és Horváth Sándor szolgál, akiknek „hivatali elfoglaltsága olyan természetű, hogy a városban maradásuk az erdélyi református egyházkerület ügyvitelének belső biztosítása érdekében feltétlenül szükséges”.⁷ Amint látható, Vásárhelyi János igyekezett eleget tenni a közelgő vésszel kapcsolatban aggodalmukat kifejezők kéréseinek.

A térségben kialakult háborús helyzetben Vásárhelyi János a jelek szerint – küldöttség tagjaként – személyesen is felkereste gróf Bethlen Béla észak-erdélyi kormánybiztosát. Erről abból a levélből értesülhetünk, amelyet Iuliu Hossu⁸ kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus megyés püspök október 7-én intézett Vásárhelyihez azzal a céllal, hogy „a helyzet tisztánlátása és helyes megítélése”, valamint a tájékoztatás végett utóbbi „világosabb képet alkothasson a dolgok reális helyzetéről, és hogy ha még lehetséges volna, hathatós közbenjárásával a dolgokon segíteni kegyeskedjék, magasabb érdekek megóvása végett”.⁹ Iuliu Hossu egyebek mellett arról tájékoztatta református püspöktársát, hogy beadványban számolt be gróf Bethlen Béla kormánybiztosnak arról, hogy a magyar hatóságok szamosújvári román értelmiségieket tartanak házi őrizetben, görögkatolikus lelkészeket vezényeltek ki lövészárókásásra, illetve pasztorációban levő tényleges lelkészek és teológusok kaptak névre szóló behívót a munkaszolgálatra. Hossu arról is tájékoztatta Vásárhelyit, hogy a nagysármási kerületi esperest, Liviu Stupineanut és az agg, nyug-

az iktatószám/ügyiratszám felé meg.

⁶ EREL, A21, 1944/1362.

⁷ EREL, A21, 1944/1372.

⁸ Hossu, Iuliu (1885–1970), román görögkatolikus pap, kolozsvár-szamosújvári püspök, bíboros.

⁹ EREL, A21, 1944/1423.

díjazott, szintén nagysármási Alexandru Micu lelkészt a kolozsvári toloncházba internálták, innen pedig gyalogszerrel indították útnak többedmagukkal, Zsibó felé. Beszámolt továbbá arról, hogy dr. Alexandru Russu¹⁰ nagybányai püspöktársa még mindig házi őrizetben van; egyben figyelmébe ajánlotta dr. Emil Hațieganu,¹¹ az észak-erdélyi románság vezető személyiségének sorsát, aki ekkor kényszerlakhelyen volt a győri püspöki palotában. Hossu püspök azt is szóvá tette, hogy a honvédség jogtalanul vette el tőle Packard márkájú személygépkocsiját, amelynek visszaszolgáltatásáért szóban és levélbe fordult *„a kolozsvári városi és vármegyei Főispán Urak Öméltóságaihoz, az m. kir. Államrendőrség vezetőjéhez, a Kormánybiztos Úr Öméltóságához”*, de járművét még mindig nem kapta vissza; végül megemlítette, hogy a nagynyulási családi gazdaságukban és családi házuknál a honvédek fosztogattak, és *„az ottani környékbeli román falvakból a honvédek minden elvihetőt elvittek”*. Vásárhelyihez intézett leveléhez Hossu a panasztott ügyekkel kapcsolatos, a magyar hatóságokhoz intézett beadványainak másolatát is csatolta.¹²

Magukra maradt magyar gyülekezetek

A hadi helyzet alakulásával egyszerre a magyar katonai, valamint polgári hatóságok kivonultak Kolozsvárról és térségéből, Vásárhelyi János a magyarságot az átmeneti időszakban ért atrocitások tömkelegéről kapott értesítést. Mivel az atrocitások összessége nem képezi jelen dolgozatom tárgyát, nem térek ki részletesen a történetekre, csupán jelzésekppen említek meg néhány esetet.

Október 29-én Szabó Gézáne Kispetriből levélben számolt be Vásárhelyi Jánosnak arról, hogy férjét, Szabó Géza lelkészt és Kőpál Úrfi János földművest 24-én a váralmási csendőrök elhurcolták, és azóta hiába keresik, nem találják, a csendőrség és a községi bíró pedig nem hajlandó nyilatkozni arról, hogy hova és miért vitték el őket. Szabó Gézáne leírása szerint a férjét és társát *„nagyon összeverték a volt Hangya szövetkezet pincéjében”*, majd a kezüket hátra-, a két embert pedig összekötözték, és a nagy sárban szürkületkor Váralmásra indították, a lelkész feleségét is megverték, másnap pedig azt üzenté neki a csendőrmester, hogy tünjön el a faluból, különben agyonlövi. Szabó Gézáne Vásárhelyi püspök segítségét

¹⁰Rusu, Alexandru (1884–1963) román görögkatolikus pap, püspök, 1930-tól a Máramarosi Görögkatolikus Egyházkerület első püspöke.

¹¹Hațieganu, Emil (1878–1959) román jogász, politikus, az erdélyi Román Nemzeti Párt, majd ennek utódja, a Nemzeti Parasztpárt kiemelkedő alakja.

¹²EREL, A21, 1944/1423.

kérte férje és felebarátja felkutatásában.¹³ Alighanem ez volt az első levél, amelyből Vásárhelyi János a magyarságot ért súlyos atrocitásokról értesült. Szabó Géza és Kőpál Úrfi János holttestét 1945 júliusában találták meg „*az almási vár melletti erdőben [...] csekélyesen elhantolva. Temetésük 1945. július 13-án volt.*”¹⁴

Egy hét múlva, november 5-én Cseterky János ördögösfüzesi református lelkész intézett terjedelmes levelet Vásárhelyi Jánoshoz a magyarokat ért atrocitásokról. Cseterky arról számolt be, hogy Ördögösfüzesen és környékén a szovjet csapatok átvonulása után lábra kapott a nemzeti gyűlölködés, a brutalitás, amelyeket „*román katona-egyenruhás, úgynevezett Maniu-gárdisták végzik a helybeli románság bosszúból eredő bujtogatására*”. A levélíró szerint mindezt a román csendőrség, „*akinek hivatása volna a személy- és vagyónbiztonság felett örködni, közönnyel és nemtörődomséggel nézi, a hozzá forduló magyarok panaszait semmibe sem veszi*”; ilyen körülmények között a hívek teljesen védtelenül ki vannak szolgáltatva „*a szélsőséges román nacionalizmus vad dübének és brutalitásának*”, és egyedül püspöktől remélnek oltalmat. Cseterky János felsorolta, hogy október 23-án Lapokes András 71 éves hívét két román ember, „*Bănuț Vasile és Bănuț Costică úgy megverték éjszaka, hogy az oldalbordáit betörték, és a verés következtében 3 nap múlva behalt*”; ugyanazon az éjszakán pedig Pál István és Deme Lajos 70 éven felüli híveket is súlyosan bántalmazták. Október 29-én a csendőrség Josif Gergely újonnan választott román kisbíróval a parókián házkutatást tartott, és elvette a lelkész írógépét, november 3-ra virradó éjjel Bănuț Ioan Maniu-gárdista Hajdú Istvánt és feleségét súlyosan megverte, majd – folytatja Cseterky lelkész – „*ugyanaz az ember Kelemen Petrea helybeli románossal, akiknek sobasem ártottam, hajnali 5 órakor a parókiára berontottak, és az ágyamban megverték*”. Ördögösfüzes környékén október 17-én Benedek Gyula szászszombori lelkészt verték meg súlyosan, és a református híveket Kispulyonban, Kékesen, Búzában, Szépkényerűszentmártonban, Szentmargitán, Némában, Vasasszentegyeden és Nagydevecseren érte atrocitás, fosztogatás. Cseterky János reményét fejezte ki, hogy „*talán egyedül a Főtiszteletű Püspök Úr tehetne valamit Kolozsvárt az oroszok segítségével*”, hogy a magyarság védelmet kapjon.¹⁵

¹³ EREL, A21, 1944/1395.

¹⁴ Kalotaszegi Református Egyházmegye levéltára, Bánffyhunad, 8/12, Kispetri iratgyűjtője, 1945–1964, 10., 11. f.; Ady Elemér lelkész jelentése a kispetri gyülekezet 1945. évi életéről és munkájáról, Kispetri, 1946. március 10. Kalotaszegi Református Egyházmegye levéltára, Bánffyhunad.

¹⁵ EREL, A21, 1944/1395.

November 27-én Csulak Ferenc hátszegi református lelkész intézett levelet Vásárhelyi Jánoshoz, arról értesítve őt, hogy a Hunyad megyei lelkészek közül Baczó Lajos esperes belehalt az izgalmakba, Gráf József lupényi lelképásztor idegei felmondták a szolgálatot, Soó Sándor vulkáni lelkészt és dr. Simon Ferenc petrozsenyi lévita tanítót a Târgu Jiu-i internálótáborba hurcolták, Nagyenedről pedig Nagy József és több enyedi tanár van a foglyok között.¹⁶ Itt találkozunk az első olyan levéllel, amelyből Vásárhelyi János lelkészek és hívek fogságba hurcolásáról értesült.

A magyarságot ért további súlyos atrocitásokról 1945. január 8-án Kozma Tibor árpástói református lelkész értesítette Vásárhelyi Jánost. Jelentette, hogy október 17-én, a szovjetek bevonulása éjszakáján apósa és anyósa, Palkó Gyula szilágypaniti lelkész és felesége öngyilkosok lettek.¹⁷

Magyar és román civilek katonák fogságában

Január 18-én Gergely Károly nagysármási református lelkész fordult Vásárhelyi Jánoshoz levélben. Mint írta, önmaga és hívei nyugalma és békéje érdekében meg kell tennie, hogy püspökét arról tájékoztassa: *„a magyar honvédség ittléte idején a tábori csendőrség letartóztatta és elvitette dr. Stupineanu Liviu g. kat. esperest (többedmagával, határrendőrökkel stb.), noha személyes felelősséget vállaltam érte, illetve szabadságra helyezése érdekében.”* Gergely kísérlete nem sikerült, pedig – mint írta – Stupineanu esperes *„békés természetű és a magyarságnak nem ártó egyéniség volt.”* Éppen ezért a református lelkész Vásárhelyi püspök segítségét kérte a hiányos nyári öltözékben, jóformán pénz nélkül elhurcolt görögkatolikus esperes és társai hollétének a kiderítésére.¹⁸ Vásárhelyi János február 9-i levelében válaszolt Gergely Károlynak. Egyebek mellett arról tájékoztatta, hogy közbenjárt, de még nem tudott megfelelő eredményt elérni az általa is nagyra becsült Liviu Stupineanu esperes ügyében, akihez hasonló sorsban Dél-Erdélyben többen is osztoznak, köztük Csia Pál brassói református lelkész és Elekes Viktor nagyenyedi rektor-professzor.¹⁹ Vásárhelyi János még aznap, február 9-én levelet intézett Révész Imre tiszántúli református püspökhöz, arra kérve őt, hogy *„a hadügyminisztérium útján tisztáztassa az ügyet, és küldessen értesítést dr. Stupineanu felől”*, hiszen *„igaz ajándék lenne, és*

¹⁶ EREL, A21, 1944/1385.

¹⁷ EREL, A21, 1945/39.

¹⁸ EREL, A21, 1945/75.

¹⁹ EREL, A21, 1945/75.

a hasonló helyzetben levő dél-erdélyi lelkészeknek is nagy könnyebbséget jelentene, ha a magyar hatalmi körökben végre is hathatós mozgalmat indítanának és hazasegítenék az ilyen, ok nélkül elhurcolt lelkészeket, általában ártatlan embereket, mint amilyen dr. Stupineanu esperes”, s mint amilyen a hasonló helyzetben levő Csia Pál és sok társa, akiket viszont a román hatóságok tartanak fogva. Vásárhelyi János szerint „igen nagy jótétemény lenne, ha magyar részéről feloldanák a foganatosított intézkedéseket, amelyeknek most már úgyszincs semmi értelmük és jelentőségük.”²⁰

Január végén Csiky József marosvásárhelyi református lelkész továbbított Vásárhelyi Jánoshoz egy Nagyenyedről származó kis cédulát, fogolyüzenetet, amelyen három név szerepelt (Csiky Pál lelkész, Paizs Márton és Szabó Mihály), és amelynek szövege szerint „Csiky Pál főtisztelendő úr sógora itt van fogságba(n) Nagyenyeden, a Fischer tanyáján.”²¹ Február 3-i válaszában Vásárhelyi János valószínűnek tartotta, hogy fogolytáborban levők híradásáról van szó.²²

A dél-erdélyi elhurcolásokról – összességében az ottani állapotokról, ezen belül a nagyenyedi református kollégium helyzetéről – Nagy Ferenc, a második bécsi döntés következtében kettészakított egyházkerületből létrejött dél-erdélyi egyházrész püspökhelyettese terjedelmes jelentésben számolt be Vásárhelyi Jánosnak. Keltezés nélküli, a püspökségen 1945. március 19-én iktatott helyzetjelentésében²³ egyebek mellett összegezte azokat a súlyos fenntartási gondokat, amelyekkel a háborús károkat szenvedett nagyenyedi kollégium abban az időszakban küszködött. Leírta, hogy 1944. augusztus 26-a óta a kollégium több tanárát – Elekes Viktort, Nagy Józsefet, Vita Zsigmondot, Horváth Zoltánt, Jarosievitz Zoltánt – „nem mint politikai bűnösöket, hanem mint tűzokat fogtak el, és szállítottak szeptember 17-én Gyulafehérvárra, majd Târgu Jiuba”, tehát internálótáborban vannak. Rajtuk kívül katonai munkatáborokba hívták be a tanárok közül Bakó Árpádot, Szathmáry Gyulát, Deák Ferencet, Rácz Lajost, Csáky Gyulát, ifj. Veress István gazdasági iskolai tanárt és dr. Könnyű Miklós irodaigazgató, óraadó tanárt. Donáth Ernő gimnáziumi tanárt október végén Tordáról vittek el a szovjetek egy internált csoporttal Brassóba, a kollégium főgondnokát, egyben az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet elnökét, dr. Szász Pált lakóhelyén, Gáldtőn internálták, „és most, amikor óránként volna szükség az ő intézkedésére, nincs lehetőség rá, hogy beutazhassék Enyedre”.

²⁰ EREL, A21, 1945/76.

²¹ EREL, A21, 1945/59.

²² EREL, A21, 1945/59.

²³ EREL, A21, 1945/165. A keltezés nélküli jelentést a püspöki hivatal titkársága 1945. március 19-én 165. számmal iktatta.

Rajtuk kívül a jelentés keltekor a Târgu Jiu-i fogolytáborban volt még Péterffy Árpád gyulafehérvári és dr. Simon Ferenc petrozsényi református tanító, a brassói internálótáborban volt Dániel Viktor brassói kereskedelmi iskolai igazgató, Sisak István kereskedelmi iskolai tanár és Turó Gyula brassói református tanító. Nagy Ferenc megjegyezte, hogy *„ezeken kívül még lehetséges, hogy több tanítónk internálva van, de csak ezekről érkezett jelentés”*, és hozzátette hogy a nagyobb diákokat szintén munkatáborokba hívták be, s egy részük még mindig ott van. A jelentés szerint 1944. augusztus 23. után internálták Hamar Béla bukaresti, Nagy József balázsfalvi, Régeni István gyulafehérvári, Tar Mihály abrudbányai, Nagy Mihály tompaházi református lelkészeket, akiket Nagyenyedről 1944. szeptember 18-án vittek el Gyulafehérvárra, onnan pedig Târgu Jiuba. Ezenkívül Brassóban internálták Csia Pál brassói református esperest és Geréb Ádám brassói református segédlelkészt. Nagy Ferenc leírta, hogy a felsorolt lelkészek esetében sem *„a politikai magatartás ellen merült fel kifogás, hanem”* őket is *„mint túszoikat tartóztatták le”*. Hozzátette: az internálótáborokból közben hazaengedett lelkészek *„internálása tulajdonképpen tovább tart, mert lakásukban vannak internálva²⁴ úgy, hogy azt el nem hagyhatják”*, és jelentést kaptak arról is, hogy *„az internálótáborból hazabocsátott lelkész istentiszteletet nem tarthat, templomba nem mehet, és temetési szolgálatot nem végezhet, mert a csendőrőrmester az otthoni internálást úgy értelmezi, hogy parókiája kapuján ki nem léphet”*.

Nagy Ferenc felsorolta továbbá, hogy Gilyén Ferenc tordatúri református lelkész a tordai csata idején Nagyenyedre menekült, de nem térhet haza szolgálati helyére, mert a nagyenyedi rendőrség nem engedi. Hasonló helyzetben volt maga Nagy Ferenc is, aki nem kapott rendőrségi engedélyt arra, hogy tövisi parókiájára hazatérjen, s amikor ezt október 26-án gyalogosan mégis megtette, Tövísen a helyi csendőrőrmester magához rendelte, és kérdőre vonta, majd megfenyegette, hogy Nagyenyedet nem hagyhatja el, különben megbilincselve fogja a csendőrlégióhoz bekísértetni.

Nagy Ferenc arról is beszámolt, hogy Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök és dr. Szász Pál református kollégiumi főgondnok november 3-án szekérrel eljöttek Nagyenyedre, előbbi egyházlátogatás végett, utóbbi a Bethlen Kollégium iskoláinak ügyében, de a rendőrség másnap reggel nyilatkozatot vett tőlük, és Gyulafehérvárra kísértette őket. Volt rá példa, hogy a hivatalos utazási engedély sem segített. Nagy Ferenc arról is beszámolt, hogy Kántor Dezső gerend-

²⁴ Eredeti kiemelés.

keresztúri református lelkész csendőrségi engedéllyel indult Lónyára, mert értesítést kapott, hogy apósa hirtelen meghalt, de Tövisen letartóztatták, jegyzőkönyvet vettek fel, és figyelmeztették, hogy internálótáborba küldik. Hasonló helyzetben volt Balogh Jenő istvánházi református lelkész is, aki a harcok elől elmenekült, s mivel időközben hazajött, „most viszik őrsről őrsre a szebeni hadbírószághoz”, valamint Szócs József kutyfalvi tanító, aki ugyan visszajött, de a hídvégi internálótáborba hurcolták.²⁵ Nagy Ferenc értesülései szerint „sok tanárunkat és tanítónkat hívták be *munkaszolgálatra*”,²⁶ és „külön rendelkezés van, hogy a magyarok nem bocsáthatók haza”. Ilyen helyzetben volt a jelentés szerint Szécsi Sándor brassói kereskedelmi iskolai tanár, Bálint János lupényi református tanító és Szabó Dénes magyarfrátai református tanító.

A reformátusokéhoz hasonló helyzetben voltak a római katolikusok is. Bereczky József tasnádi református lelkész például arról tájékoztatta 1945. március 8-i levelében Vásárhelyi Jánost, hogy bár a front átvonulása során a szovjetek egy embert lelőttek, és a rekvirálások során is nagy károk keletkeztek. A levélíró közölte: „egy-két apróbb testi bántalmazási eseten kívül” lelkésztársainak, tanítóiknak és családtagjaiknak nem történt baja”, de még a vasárnap templomba igyekvő embereket is robotra hajtották, a térségből pedig mintegy 450 embert, kilencven százalékban római katolikusokat szedtek össze január 3-án, és vittek Oroszországba kényszermunkára. Bereczky tiszteletes hozzátette: „A kath. káplánt is [...] a környékbeli néhány kath. papot is elvitték. Egy ny. plébános helyettesíti őket. De ha kell, mi, reformátusok mindenben önzetlenül és lélekhalászati mesterkedések nélkül a segítségükre vagyunk.”²⁷

A dél-erdélyi magyar értelmiség elhurcolásáról további részleteket tudunk meg egy, a Târgu Jiu-i lágerből Zippel Ferenc egykori internált által kimentett naplószerű feljegyzésből is.²⁸ Eszerint Abrudbányáról, Nagyenyedről, Gyulafehérvárról, Aradról, Újaradról, Simándról, Csávosról, Lippáról, Oravicáról, Ótelekről, Petrozsényből, Lupényből, Nagyszentmiklósról, Temesvárról, Vajdahunyadról, Nagyszebenből, Türkösről, Zsombolyáról, Temesrékásról stb. hurcoltak a tábor-

²⁵ Valószínűleg a háromszéki Hídvég melletti Barcaföldvárról, az akkoriban ott működő 2. számú fogolytáborról van szó. 1944–1945-ben rövid ideig Hídvégen is őriztek foglyokat, de azok nem magyarok voltak.

²⁶ Eredeti kiemelés.

²⁷ EREL, A21, 1945/162.

²⁸ Zippel Ferenc temescsákovai iskolaigazgató-tanító jegyzetei. Valószínűleg hiányos, magángyűjtemény.

ba magyarokat. A foglyok névsorában találunk cipészt, tímárt, kereskedőt, szabót, vasúti és banktisztviselőt, tanítót, tanárt, bank- és gyárigazgatót, orvost, ügyvédet, mérnököt, vasesztergályost, órást, elektrotechnikust, kőfaragót, tanulót, szerelőt, kertészt, földművest, malomtulajdonost, nyugalmazott posta- és vasúti alkalmazottat, fonómestert, jegyzőt, lapszerkesztőt, római katolikus, református és unitárius lelkészt és másokat, köztük magyarországiakat és német nemzetiségűeket is. A névsor tanúsítja, hogy elsősorban olyanokat internáltak Târgu Jiuba, akik a dél-erdélyi magyar társadalom erejét, más szóval gerincét képezték.

Visszatérve Vásárhelyi János levelezéséhez, február 20-án Veress Győri József toldalagi református lelkész terjedelmes levélben értesítette Vásárhelyi Jánost a családját és gyülekezetét ért atrocitásokról. Leírása szerint 11 napi súlyos harcok árán a német csapatok 1944. szeptember 30-án vonultak ki, a szovjet alakulatok pedig be a faluba, az ágyútűzben a templom és a parókia is súlyosan megsérült. Egyik éjjel részeg szovjet katonák a lelkészt félholtra verték, a családot mindenéből kifosztották, fiatal feleségét pedig a szeme láttára megbecstelenítették. A front átvonulása után észak-erdélyi szolgálati helyére a második bécsi döntés után Magyarországról érkezett lelkészt a román csendőrség őrizetbe vette, majd november 4-én gyalogosan Segesvárra, onnan pedig vonattal a Târgu Jiu-i internálótáborba hurcolta. Innen „sok éhezés, fagyoskodás és megalázó elbánás után” december 31-én éjjel Szilveszter György nyáradselyei lelkész testvérével együtt megszöktek, egyik társukat pedig szökés közben meglőtték. A 33 éves Veres Győri József 1945. január 5-én ért haza, távolléte alatt azonban helyi románok állandó megfélemlítés alatt tartották feleségét és kisfiát, a parókiát pedig feltörték, kirabolták. A lelkész azt is megírta, hogy a toldalagi, unokai és vajdaszentiványi gyülekezetből is „sokakat elhurcoltak a különböző táborokba”.²⁹

Segélykérések fogolyügyben

Február vége felé Vásárhelyi János már a személyes érintettség okán is szembesült a foglyok kérdéskörével, hiszen veje, Vladár Tibor honvédezredes ekkor már a brassói láger hadifoglya volt.³⁰ Innentől megfigyelhető, hogy a püspök fokozottabban odafigyelt, és a legmagasabb fórumokig terjedően is megpróbált orvoslást találni, főleg családtagja kiszabadítására.

²⁹ EREL, A21, 1945/104.

³⁰ EREL, A21, 1945/94.

Adorjáni Dezső brassói református lelkészhez intézett február 27-i levelében arra kérte szolgatársát – aki korábban maga értesítette Vásárhelyieket Vladár ezredes holléte felől –, hogy küldjön üzenetet veje hogylétéről.³¹ Adorjáni Dezső március 7-én arról tájékoztatta Vásárhelyit, hogy sikerült Vladár ezredessel az összeköttetést felvennie, a Kolozsvárról küldött csomagot három részben próbálták neki bejuttatni a táborba, az elsőt kb. febr. 23-án, ami nem jutott el Vladárhoz, a másodikat már igen, a harmadikat pedig maga az ezredes vitte be, mivel március 5-én délelőtt Szikszay fogoly orvos hadnaggyal kint jártak a városban egy szovjet őr kíséretében, e napon ráadásul a Korona vendéglőben ebédeltek. *„Örömmel írhatom szemtanúk után, hogy az ezredes úr jól van, jól néz ki. Nem is látszik, hogy a táborból jön. Jókedvű, nincs lehangolva. Ruházata rendes, jól bánnak velük. Pénzre nincs szüksége, csak füstölőnivaló, szalonna és íz kell”* – írta levelében Adorjáni Dezső, hozzátéve: *„nagyon szeretném, ha az örrel annyira mehetnénk, hogy ebédre felhozzuk”,*³² mármint az ezredest. Március 19-i válaszelevelében Vásárhelyi arra kérte Adorjánt, hogy a jövőben is viselje gondját Vladár ezredesnek, és minden lehető tegyen meg sorsának könnyítése érdekében.³³

Közben kolozsvári magyar asszonyok kérték Vásárhelyi János segítségét fogolyügyben. Március 2-i levelében Péterffi Józsefné *„az összes kolozsvári magyar nők nevében, síró és kétségbeesett magyar anyák, hitvesek és elárvult gyermekek nevében”* intézett levelet a püspökhöz *„segélyért, oltalomért és pártfogásért azoknak a szerencsétlen elhurcolt magyar emberekért, kiket minden ok nélkül, ártatlanul elraboltak családjukból, otthonukból, hogy kegyetlenül kínozzák, és halálba vigyék őket”*. A levélíró szavá tette, hogy ha valahol számonkérlik a Kolozsvárról 1944 októberében elhurcolt magyar férfiak sorsát, azzal hallgattatják el őket, hogy *„nincsenek rossz sorsban, vagy pedig jönnek már haza, stb.”*³⁴ A kutatások során 5000-re tehető kolozsvári magyar elhurcoltak számát és sorsát érzékelteti a levélíró, amikor úgy fogalmaz:

»Nagyméltóságod jól tudja [...], hogy hány ezer meg ezer embert szedtek össze csak ebből a városból is, így átérezheti a mi rettenetes lelki fájdalomunkat«, ezért arra kérték Vásárhelyit, »tegye meg érttük, tegye meg embertársaiért,

³¹ EREL, A21, 1945/95.

³² EREL, A21, 1945/161.

³³ EREL, A21, 1945/161.

³⁴ 1944. november 23-i számában a kolozsvári Világosság című lap „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiak”-ként említette a kolozsvári magyar elhurcolt férfiakat.

mindnyájunkért, és szólaljon fel a magyar kormánynál, hogy intézkedjenek, tegyenek valami lépéseket, és hozzák haza azokat a szerencsétlen elhurcolt magyar embereket, kik a foksányi és a többi táborokban szenvednek.«³⁵

Szűk három hét múlva, március 22-én özv. Szakáts Józsefné volt kolozsvári tanítónő Nagyváradról intézett levelet Vásárhelyi János püspökhöz az elhurcoltak ügyében. A levélíró – akinek fia is a foglyok között volt – dél-erdélyi református anyák és feleségek nevében kérte a püspök közbenjárását az 1944 augusztusában a Târgu Jiu-i fogolytáborba hurcolt dél-erdélyi református lelkészek kiszabadításáért, mivelhogy – mint fogalmazott – *„a Jóisten és a Főtiszteletű Püspök úron kívül nincs senkink, akihez forduljunk”*, és egyebek mellett arra hivatkozott, hogy a Groza-kormány³⁶ megígérte a korábbi – Sănătescu³⁷ és Rădescu³⁸ – kormányok bűneinek jóvátételét.³⁹ Április 4-i válaszában Vásárhelyi János arról értesítette özv. Szakáts Józsefnét, hogy *„a levélben írt kérdésben annak idején felszólaltam, és Groza-miniszterelnök úr ígéretet tett, hogy a kérdést, mivel kezébe vette, intézkedik az elhurcolt lelkészek szabadon bocsátása érdekében. Remélem, hogy kedves fia már haza is érkezett. A szóban forgó kérdésben legközelebbi alkalommal ismét lépéseket teszek, hivatkozással a fent említett ígéretre”*; de egyben a mozgásterét is jelezte, amikor úgy fogalmazott: *„Sajnos én többet nem tudok tenni, de amit lehet, azt ezután is megteszem.”*⁴⁰

Bereczky József tasnádi lelkész újabb, 1945. április 14-i levelében arról számolt be Vásárhelyi Jánosnak, hogy *„a nagyhéten több lelkészünket, tanítónkat és világi hívűnket tartóztatták le a tasnádi járási rendőrség emberei”* a Zilahra kísérés szándékával. Balogh Ferenc magyarcsaholyi lelkészt húsvét reggelén partizánvadászat vádjával egyheti tasnádi fogva tartás után Zilahra kísérték, és *„a tasnádi rendőrfőnök szerint az a veszély fenyegeti, hogy Szibériába deportálják”*. Málnássy Sándort Érszentkirályról „szélsőséges” magatartás, a szolnokháza tanítót pedig *„általólag imrédista magatartás miatt”* hurcolták el. A lelkész értesülései szerint Széczeni szilágypéri tanítót Margittára kísérték be.⁴¹ Válaszában Vásárhelyi János úgy

³⁵ EREL, A21, 1945/147.

³⁶ Groza, Petru dr. (1884–1958) ügyvéd, politikus, az Ekésfront elnöke. Szovjet nyomásra megalakult baloldali többségű kormánya 1945. március 6-tól 1946. november 30-ig volt hivatalban.

³⁷ Sănătescu, Constantin (1885–1947) román lovassági tábornok, miniszterelnök 1944. augusztus 23. és december 2. között.

³⁸ Rădescu, Nicolae (1874–1953) román katonatiszt, politikus, miniszterelnök 1944. december 7. és 1945. március 1. között.

³⁹ EREL, A21, 1945/187.

⁴⁰ EREL, A21, 1945/187.

⁴¹ EREL, A21, 1945/273.

vélte, hogy „ez idő szerint nemigen látok lehetőséget arra nézve, hogy a mi központunk részéről történő interventionak érdemleges eredménye lehetne”, és reményét fejezte ki, hogy az értesülései szerint központját Kolozsvárra átköltöztető Magyar Népi Szövetséggel „talán felvehetjük a kapcsolatokat, és érdemlegesebb lépéseket tehetünk [...], és ha majd sikerül felvennünk az érintkezést a kultuszminisztériummal, akkor magam is lépéseket teszek a helyzet elrendezése céljából”.⁴²

Az 1945. március 13-i kolozsvári kormányülés

Ilyen környezetben, ilyen összefüggésben tekintsük át Vásárhelyi János püspöknek a román és a magyar kormányzervek, ezen belül személyesen dr. Petru Groza és Dálnoki Miklós Béla⁴³ miniszterelnökök felé az elhurcoltak ügyében tett lépéseit/kísérleteit. Ezek egyike ahhoz a kolozsvári naphoz kötődik, amikor 1944. március 13-án délután az egy héttel korábban hivatalába iktatott Groza-kormány Kolozsváron kihelyezett minisztertanácsi ülést tartott, s ezzel a szovjetek parancsára 1944. november 11-én kivonult román közigazgatás újra visszatérhetett Észak-Erdélybe. A március 13-i eseményt egész napos műsor kísérte. Ennek keretében a vendégeket – I. Mihály román királyt, a kormány tagjait, a szovjet küldötteket – a vasútállomáson fogadták, délelőtt fél 11 órakor az ortodox katedrálisban Te Deumot (hálaadást), ezzel egy időben valamennyi felekezet templomában istentiszteletet tartottak, majd negyed 12-kor a Főtéren ünnepi népgyűlés, 13–14 óráig a prefektúra nagytermében fogadás, fél 3-kor az akadémiai kollégiumban ünnepi közebed következett, majd 16 óra 30-ra tervezték a kihelyezett kormányülés kezdetét.⁴⁴

A kolozsvári belvárosi, Farkas utcai templomban Vásárhelyi János „nagy történelmi fordulat” alkalmából tartott istentiszteletnek nevezte a szertartást. Mint fogalmazott, „amikor a történelmi életünket alakító hatalmak az Erdély földjén élő népeket, a mi magyar népünket és református egyházunkat is a román állam keretében egységes igazgatás körébe, közös történelmi feladat szolgálatára egyesítik, akkor nekünk itt az Isten házában Isten igéjéből kell erőt és útmutatást nyernünk”. Az igehirdetés során elmondta, hogy:

⁴² EREL, A21, 1945/273.

⁴³ Vitéz lófő dálnoki Miklós Béla (1890–1948) székely származású katonatiszt, tábornok, politikus, Magyarország miniszterelnöke 1944. december 22. és 1945. november 15. között.

⁴⁴ EREL, A21, 1945/148.

„amint egy Atyánk van, úgy egymásnak testvéreivé is kell lennünk, és csak ebben a szeretetben találjuk meg azt az utat, amely alkalmassá tesz közös nagy kérdéseink áldott feladatainak betöltésére és a boldogabb jövőendő feltételeinek megteremtésére. Ezt a nagy igazságot kell megérteniük Erdély gyönyörű földje különböző népeinek, elsősorban a két legnagyobb népnek: a magyar és román népnek.”

Háláját és jövőbe vetett bizalmát fejezte ki, amikor a következőket mondta:

„[...] ez új helyzetet megteremtő nagyhatalom, az orosz birodalom feje és az igazgatást átvevő kormány is kifejezésre jutatta azon szilárd elhatározását, hogy itt a népek békéjét kölcsönös elismeréssel nyugvó harmonikus együttműködését kívánja megteremteni.” „Áldd meg országunkat, a Felséges királyt és kormányát. Adjad, hogy mielőbb felderüljön reánk a békeségnek napja, és hogy itt ezen a földön a különböző népek és nemzetek, felekezetek és társadalmi osztályok a Te dicsőségedre, a Te irántad és egymás iránt való szeretet lelke által hirdessék és munkálják a Te országod eljövetelét. [...] Könyörgünk a világ békességéért. [...] Imádkozunk a szegényekért, a betegekért, a küzdő és vérző katonákért, a hadifogságban levőkért, a háborúságot és üldöztetést szenvedőkért. [...]” – fogalmazott Vásárhelyi János.⁴⁵

Mint látjuk, Vásárhelyi János elfogadott tényként kezelte az új helyzetet, egyszerűsített a háborúban és annak következményeiként szenvedőkért imádkozott.

A délután 5 órakor kezdődő minisztertanácsi ülésen jelen volt több szovjet tisztségviselő mellett Andrej Januarjevics Visinszkij⁴⁶ szovjet külügyi helyettes népbiztos, kolozsvári világi és egyházi előljárók, köztük az észak-erdélyi megyék prefektusai, Iuliu Hossu görögkatolikus megyés püspök, Nicolae Colan⁴⁷ ortodox püspök, Sándor Imre római katolikus püspöki helynök, valamint az erdélyi református egyházkerület képviselőjében Vásárhelyi János püspök és Martonossy György jogtanácsos. A gyűlést megnyitó protokolláris köszöntéseket követően a szovjetek távoztak a teremből.⁴⁸ Vásárhelyi János itt elhangzott felszólalásáról két forrással rendelke-

⁴⁵ EREL, A21, 1945/423.

⁴⁶ Visinszkij, Andrej Januarjevics (Andriej Januariesz Wyszynski, 1883–1954) lengyel nemzetiségű szovjet jogász, politikus.

⁴⁷ Colan, Nicolae (1893–1967) ortodox pap, 1940 után a máramarosi, nagyváradai és nagyszebeni püspök.

⁴⁸ Nastasă, Lucian – Andreescu, Andreea – Varga Andrea (szerk.): *Minorități etnoculturale, Mărturiile documentare, maghiarii din România (1945–1955)*, Cluj, Centrul de Resurse pentru

zünk. Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában őrzött forrás szerint a minisztertanácsi ülésen Vásárhelyi János elmondta:

„Az erdélyi református egyházkerület nevében jelentünk meg, hogy kifejezzük egyházunk híveinek, papjainak, tanárainak hódolatát, bizalmát és lojalitását Felséged felkent személyével, az ország kormányával, a nagy szövetséges hatalmakkal szemben. Az Úrnak házából, Isten templomából jöttünk, és buzgón imádkoztunk azért, hogy Isten oltalma vegye körül Felségedet, és segítse meg a magas kormányt, hogy itt, ezen a földön az itt élő népek és nemzetek javára a nyugodt, békés, harmonikus együttműködést biztosítsák azon nagylelkű célok szerint, amelyeket az itt élő népek számára a társult hatalmak kijelöltek.”

Malakiás próféta könyve 2. fejezetének 10. versét idézve így folytatta: „Nem egy atyánk van-e mindnyájunknak? Nem egy Isten teremtett-e minket?” Jelezte, hogy „Az Isten házában hirdetem a próféta figyelmeztetését: »Szeretteim, szeressük egymást: mert a szeretet az Istentől van; és mindaz, a ki szeret, az Istentől született, és ismeri az Istent. A ki nem szeret, nem ismerte meg az Istent; mert az Isten szeretet.« (1János 4:7–8.)”, és kijelentette, hogy „Ezzel a szeretettel kívánja szolgálni egyházunk királyi Felségedet, az ország javát, a népek közötti békét, az emberiség előhaladását, Isten dicsőségét”. Végül felszólalását így zárta: „Amidőn egyházunk nevében kifejezem ezt az elhatározásunkat, Felségednek és kormányának jóságos oltalmába ajánlom templomainkat, iskoláinkat, papjainkat, híveinket. Éljen a Király! Éljen a Kormány! Isten segedelme legyen országunkkal, hatalmas szövetségeseinkkel, hogy megteremtsek a béke áldott életét a szenvedő világ számára.”⁴⁹ Vásárhelyi János felszólalásának szövegét Martonossy György fordította román nyelvre.

Nem tudni, hogy a kolozsvári minisztertanácsi ülésen Vásárhelyi János szó szerint a fenti, előre előkészített szöveget mondta-e el, vagy azt olvasta-e fel, hiszen a másik forrás: az ülésen felvett (gyorsírással) jegyzőkönyv szövegében az idézettől néhány elemében eltérő felszólalás olvasható. A minisztertanácsi jegyzőkönyv szövege szerint a magyar nyelven felszólaló Vásárhelyi János Martonossy György román tolmácsolásában egyebek mellett arról beszélt, hogy mélyen és megnyugtatóan érintették őt Groza miniszterelnöknek a visszatért szabadságot, a béklyók és megkötöttségek nélküli munkát, valamint a szovjet szövetségesnek az Észak-Erdély visszatértében játszott szerepét üdvözlő szavai, és reményét fejezte ki, hogy

Diversitate Etnoculturală, *Diversitate etnoculturală în România*, 2002. 69–70.

⁴⁹ EREL, A21, 1945/148.

ezzel a jelen levő egyházi elöljárók is egyetértenek.⁵⁰ A továbbiakban a jegyzőkönyv szerint Vásárhelyi azt mondta, hogy valamennyi egyház felajánlja teljes gondoskodását és támogatását az együtt lakó nemzetiségek megbékélése kimunkálásában, ugyanakkor örömét fejezte ki, hogy a kormány élén ismert és elismert erdélyi ember áll. Mint a jegyzőkönyv szerint fogalmazott:

„Itt és most nem alkalmas, hogy kéréseinket és sérelmeinket előterjesszük, de tisztelettel kérjük a miniszterelnök urat, valamint a vallásügyi és a nemzetiségi ügyekért felelős miniszter urakat, tegyék lehetővé, hogy kéréseinket memóriumban előterjeszthessük. Előre megköszönjük ezt a lehetőséget, és arra kérjük, engedjék meg, hogy ezúttal csak annyit kérhessünk, szíveskedjenek intézkedni, hogy azok a lelkészek és oktatók, akiket magyarságuk miatt internáltak, és más bűn nem írható a terhükre, visszatérhessenek parókiájukra és iskoláikba. Az internáltak szabadon bocsátásával a magyar családok – feleségek, édesanyák és gyermekek – is ugyanolyan boldogok lesznek, mint amennyire ma örvend a román nemzet. Miniszterelnök úr Petőfi Sándor magyar költőt parafrazálva azt mondta: nyújtsunk kezét egymásnak, mi gyengék, magyarok és románok, hogy a hatalmasok ne győzzenek le bennünket. [...] Mi kinyújtjuk a kezünket, kérjük, fogadják el azt.”⁵¹

Az egyenes választ megkerülve, Groza a magyar lelkészekre és tanítókra utalva azt mondta, *„beiktatásunk pillanatában ígéretet tettünk arra, hogy senki nem maradhat lágerben politikai meggyőződése miatt, s hogy azonnali intézkedéseket hozunk kiszabadításuk érdekében”*.⁵²

Bármelyik szövegváltozat hangzott is el, megfigyelhető, hogy Vásárhelyi János békességet és keresztyéni testvériséget szorgalmazva egyértelmű lojalitásáról és együttműködési készségéről biztosította a királyt, a kormányt és annak elnökét. Ugyanakkor – legalábbis a rendelkezésünkre álló két forrásból kiindulva – nem tért ki az 1944 őszi otthonaikból elhurcolt református magyarok összességének kérdésére, hanem – amennyiben a gyorsírási jegyzőkönyv letisztázott szövege valóban azonos a kormányuláson elhangzottakkal – csak az elhurcolt magyar református lelkészek és tanítók ügyére szorítkozott. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ugyanakkor az is megfigyelhető: válaszában dr. Petru Groza miniszterelnök

⁵⁰Nastasă–Andreescu–Varga: i. m. 75.

⁵¹Nastasă–Andreescu–Varga: i. m. 76.

⁵²Nastasă–Andreescu–Varga: i. m. 76.

kitért a kérdés elől, és az elhurcoltak kérdését a nemzetiségiről a politikai síkra terelte.

Groza felemás, kitérő választól függetlenül Vásárhelyi János derűlátónak bizonyult, amikor március 15-i levelében⁵³ Révész Imre tiszántúli református püspököt tömören értesítette a két nappal korábbi kolozsvári eseményről, amelyen – értékelése szerint – *„az ország kormányának miniszterelnöke komoly nyilatkozatot tett a román–magyar megbékélés szellemében, ami reményt ad arra, hogy egyházunk munkáját áldásosan tudjuk tovább folytatni”*. Vásárhelyi arra alapozta e megállapítását, hogy *„Groza miniszterelnök úr egyébként szászvárosi kollégiumunk növendéke volt, és hálával gondol vissza arra az időre, melyet ott eltöltött. Egyházunk és intézményeink iránt mindenkor jóindulattal viselkedett.”* Ugyanilyen derűlátónak bizonyult Vásárhelyi abban a levélben is, amelyet ugyanazon a napon, március 15-én a brassói lelkészi hivatalhoz intézett⁵⁴ a fogságba hurcolt Csia Pál lelkész ügyében. Reményét fejezte ki, hogy a brassói lelkésztárs már haza is érkezett, és arról tájékoztatta a brassóiakat: *„Groza miniszterelnök úr legutóbbi, kolozsvári tartózkodása alkalmával felszólalásomra kijelentette, hogy előterjesztésemnek indokoltságát, melyet az internáltak érdekében tettem, teljesen megérti, és a maga részéről máris intézkedett, hogy a kérdést kedvezően intézzék el, és bocsássák haza az internáltakat. Adja Isten, hogy e reménységem már a valóságban is beteljesedett legyen.”* Vásárhelyi püspöknek ez a megfogalmazása továbbra sem oszlatja a homályt, és újra felveti a kérdést, hogy a március 13-i minisztertanácsi ülésen valóban csak az elhurcolt református lelkészekről, tanárokról és tanítókról vagy az otthonaikból elvitt reformátusok összességéről tett említést?

Sajnos önéletrajzi írásában⁵⁵ Vásárhelyi János nem tért ki sem a szóban forgó ülésre, sem az ott elhangzott beszédére, sem az egyházkerületet érintő gondok részleteire, így az elhurcoltak kérdésére sem.

„A román döntés utáni időről nehezen tudok írni. Közel esnek hozzám az események, és ide már inkább naplószerű feljegyzések lennének szükségesek, de olyan izgalmas időket éltünk, és én is annyira el voltam foglalva, hogy ilyen feljegyzésekkel nem volt sem kedvem, sem időm [bíbelődni]. Az események ro-

⁵³ EREL, A21, 1945/144.

⁵⁴ EREL, A21, 1945/152.

⁵⁵ EREL. F30. sz. fond. Vásárhelyi János hagyatéka. Vásárhelyi János: *Emlékeim. Önéletrajz...* Kézirat, készült Kolozsvárott 1937–1941–1950-ig. Két, folytatólagos részben 279 + 204 lapon, részben kézirás, részben gépirás, a szerző saját kezű betoldásaival és javításaival. Egészvásznon kötésben. Vásárhelyi János 1937. augusztus 1-től kezdődően vetette papírra önéletrajzát.

hamosa követték egymást, és állandóan intézkedni kellett” – írta Emlékeim... című önéletrajzi összefoglalójában Vásárhelyi János.

A román kormánynál, személy szerint dr. Petru Groza miniszterelnöknél tett látogatásáról szóló rövid részben sem említi, hogy például az elhurcoltak kérdésében tárgyaltak volna. Erről a bukaresti látogatásáról annyit rögzített, hogy kérte Grozát, „az egyházkerület adminisztrációja érdekében” tegyen intézkedést. Mint írja, Groza rendkívül szívesen, régi ismerősként fogadta, bemutatta őt Emil Bodnăraşnak⁵⁶, és javasolta az egyházkerület támogatását.

„Grozának azt javasoltam, hogy a kormány adja át nekünk a dél-erdélyi kerületi részt, és járuljon hozzá, hogy annak kormányzatát egyházi törvényeink szerint a régi állapotok visszaállítása mellett rendezzük. Groza ehhez hozzá is járult. Így azután beolvasztottuk a dél-erdélyi részt kerületünk kormányzata alá, és némileg normalizálódott a helyzet. Akkor egy Burducea⁵⁷ nevű lelkész volt a kultuszminiszter, és vele minden kérdésben megállapodásra tudtunk jutni. Az elvi megállapodás lényege az volt, hogy az elszakított Dél-Erdély különvált kerületrésze visszatért a hivatalos egyházkerületbe, és a különszakított rész összes tisztviselői is visszamennek a régi helyükre, és a kormányzat az érvényben levő egyházi törvények szerint egységesen fog történni. Így is alakultak a dolgok. Minden különbség nélkül a külön alakult egyházmegyék megszűntek, a teológia is visszajött Kolozsvárra, és a Bethlen-kollégium különállása teljesen megszűnt” – rögzítette önéletírásában Vásárhelyi János.

Feljegyezte még, hogy az egyházkerület később kérésre benyújtotta a kormánynak a zsinat által már korábban megalkotott, az egyházalkotmányról szóló első törvénycikket, amit a kormány „egész csekély módosításokkal” elfogadott. „A továbbiakról nem adok számot, mert az események túl közel esnek, és a fontosabb momentumok megjelentek a lapokban, főként a kerület hivatalos lapjában, a Református Szemlében” – zárta önéletírását Vásárhelyi János. Egy szó, mint száz: Vásárhelyi püspök önéletrajzában semmit sem hagyott ránk arról, hogy az internáltak ügyében tárgyalt-e egyáltalán Groza miniszterelnökkel.

⁵⁶ Bodnăraş, Emil (1904–1976) kommunista politikus, 1945 és 1947 között a román minisztertanács elnöksége titkosszolgálatokért felelős főtitkára.

⁵⁷ Burducea, Constantin ortodox pap, a Groza-kormány vallásügyi minisztere 1946 novemberéig, 1944-ben csatlakozott a Román Demokrata Lelkészek Szövetségéhez.

Szertefoszlott remények, kollektív esélytelenség

Mindenesetre Vásárhelyi János reményteljes bizakodása nem hozta meg a várt eredményt, az elhurcoltak továbbra is a lágerekben maradtak, illetve útban voltak, vagy már ki is jutottak a szovjetunióbeli fogolytáborokba. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult néhány olyan tényező, amelyek felülírták mind a Vásárhelyi, mind a román központi kormányzat szándékait. Ezek közé tartozott, hogy a szovjet csapatok, s ezekkel együtt a politikai rendőrség, az NKVD⁵⁸ Kárpát-medencei, ezen belül romániai jelenléte eleve szűk, de inkább a nullához közelítő mozgásteret biztosított mindazok számára, akik a foglyok szabadon bocsátása és hazatérése terén ebben az időszakban bármit is tehettek vagy tenni akartak. Másfelől ebben az időszakban már hatályban volt az az 1944. szeptember 12-én, Moszkvában aláírt szovjet–román fegyverszüneti egyezmény, amelyben Románia kötelezettséget vállalt egyebek mellett a területén tartózkodó német és magyar állampolgárok internálására és fogolytáborokba gyűjtésére. Ráadásul ekkor már hatályban volt a román Belügyminisztérium 1944. szeptember 29-i, 44759. számú titkos – a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény idézett szakaszát sajátosan értelmező, az internálást a Magyarországról, illetve Németországból a második bécsi döntés után érkezőkről a teljes erdélyi őshonos magyar és német ajkú lakosságra kiterjesztő – körrendelete, amely előírta:

„Dacára annak, hogy a Bécsi Diktátum hatálytalanítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója úgy tekintendő, mint akik automatikusan és visszamenő hatállyal újra román állampolgárokká váltak, a magyar útlevéllal rendelkező, és a román közigazgatás ellenőrzése alatt álló területen levő észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek internálandók.”⁵⁹

Hatályban volt a Román Hadsereg Nagyvezérkara 1944. október 19-i, 578832. számú értesítése is, miszerint *„a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekintendők, és lágerekbe internálandók”*, amiről végrehajtás végett a csendőrség fő-

⁵⁸ A Belügyi Népbiztosság (oroszul: Народный комиссариат внутренних дел, magyar átírásban: Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel, rövidítve: NKVD), az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve a Szovjetunióban 1934 és 1946 között.

⁵⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944., 22 és 25. l.

felügyelősége az alantas szerveknek 1944. október 27-én 46180. számmal szintén titkos körrendeletet bocsátott ki.⁶⁰

Ilyen körülmények között az egyházkerület vezetése és maga Vásárhelyi püspök sem volt, nem lehetett könnyű helyzetben, hiszen miközben a lakosság és az Erdélyben ideig-óráig átmeneti táborokban fogva tartott vagy/és a fogolyszerelvényeken a Szovjetunióba tartó foglyok részéről érkeztek a segélykérő jelzések, mind a Vásárhelyi püspök, mind az egyházi vezetés számára szűkös volt a cselekvés eszköztára és mozgásterét. És ez, kollégiumi diákok szép emlékei ide vagy oda, Grozára is érvényes volt. E szempontok figyelembevételével értelmezendő, hogy Vásárhelyi János püspöki – eddig feltárt – levelezésének diskurzusából hiányzik a tömegesen elhurcoltak szabadon bocsátásának kérdése.

A püspök például egy keltezés nélküli, valószínűsíthetően 1945 tavaszán szerkesztett beadvánnyal fordult Petru Groza miniszterelnökhöz, a Református Egyház legégetőbb gondjaként a lelkészek, az özvegy lelkészfeleségek és árva lelkészgyermek nyugdíját, segélyezését, valamint a dél-erdélyi református felekezeti, pénztelen iskolák, tanárok és tanítók számára állami támogatást kérve. Beadványában azonban utalás sincs az otthonaikból elhurcolt lelkészek és hívek ügyére.⁶¹ Egy másik, 1945. május 22-i keltezésű, szintén Groza miniszterelnökhöz intézett beadványban Vásárhelyi János az Észak-Erdélyi Református Egyházkerület (egyházrész) 1944 szeptemberében otthonából elhurcolt és internált főgondnoka, az idős és szívbeteg Bethlen Bálint szabadon bocsátását kérte – jelezve egyben, hogy a magyar hatóságok által „cserében” túszként fogva tartott dr. Ilie Lazár⁶² és dr. Emil Hațieganu erdélyi román előjárók már szabadok –, de ezúttal sem tette szóvá az elhurcolt lelkészek és hívek ügyét.⁶³ A Minisztertanács elnöksége nevében Mircea Meteș kabinetigazgató május 29-én arról értesítette Vásárhelyi Jánost, hogy a Bethlen Bálint⁶⁴ szabadon bocsátása ügyében benyújtott kérelmet a Belügyminisztériumba, a lelkészek és özvegy lelkészfeleségek, valamint árva lelkészgyermek

⁶⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dosar nr. 149/1944, 9. l.

⁶¹ EREL, A21, 1945/323.

⁶² Lazár, Ilie (1895–1976) román jogász, politikus, a Nemzeti Parasztpárt egyik előjárója.

⁶³ EREL, A21, 1945/323.

⁶⁴ Bethleni gróf Bethlen Bálint (1887–1946) erdélyi nemes, az Erdélyi Református Egyházkerület egykori főgondnoka, a második bécsi döntés után a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Intézőbizottságának világi elnöke 1940. augusztus 31-től a testület megszűntéig, 1945. május 28. között.

nyugdijával, segélyezésével kapcsolatosat pedig a vallásügyi minisztériumba továbbították kedvező elbírálás végett.⁶⁵

Az adott körülmények között mit tehetett Vásárhelyi János? Azt mindenképpen megtette, hogy a foglyok sorsának enyhítésére indított kezdeményezéseket a lehetőségeihez mérten támogatta, a kisebb-nagyobb csoportos segélykérő leveleket az érintettekhez, illetve azokhoz az intézményekhez továbbította, ahonnan remélhető lehetett valamiféle segítség, fogolymentő tevékenységét pedig a családját közvetlenül érintő esete(ek)re összpontosította. Lássunk néhány példát ezekre. 1945. január 5-én Vásárhelyi János levélben értesítette az Igazgatótanácsot arról, hogy a kolozsvári, Magyar utcai gyülekezet tagjai körében mozgalom indult az átvonuló hadifoglyok segélyezésére, és erre kéri az egyházkerület támogatását. *„Tekintettel a nemes emberbaráti vállalkozásra”*, Vásárhelyi János az egyházkerület terhére 1000 pengő kifizetését kérte a Magyar utcai lelkésznek, hogy utólagos elszámolás kötelezettsége mellett a segélyakcióra fordíthassa.⁶⁶ Négy hónap múlva hasonló természetű kezdeményezéshez fogott a marosi egyházmegye lelkészi értekezlete is, amikor a májusi 17-i közgyűlés Kovács Kálmán indítványozására egyhangúlag elfogadta, hogy *„a hatalmas orosz birodalom területén elzárt magyar hadifogoly testvéreink gondozására”* egy hadifogoly-gondozó utazó lelkészi állást hoz létre, *„hogy ezáltal is mutassa meg egyházunk testvéri szeretetét úgy a fogságban sínylődők, valamint a hozzájuk tartozóik iránt”*; egyben az egyházmegyei tanács támogatása mellett azt is kérték, hogy *„az állás költségeinek fedezésére a Püspök Úr adjon ki felhívást közadakozásra”*.⁶⁷ A marosi egyházmegyei tanács június 7-i ülésén támogatta a kezdeményezést, és felkérte Vásárhelyi János püspököt, hogy *„szíveskedjék az ügyet felkarolni és az említett utazó lelkészi állást mielőbb megszervezni, és egy oroszul tudó, buzgó lelkipásztorral betölteni”*.⁶⁸ A lelkészértekezlet immár megerősített határozatát a marosi egyházmegye esperese, Farkas Jenő június 8-án megküldte Vásárhelyi püspöknek, arra kérve őt, hogy *„az ügyet méltóztasson tanulmányozás tárgyává tenni, és ha lesz rá lehetőség, ezen valóban nagy hézagot pótló intézményt megvalósítani”*.⁶⁹ Válaszában Vásárhelyi egyetértett a kezdeményezéssel, és jelezte, hogy a marosi egyházmegye ajánlatát közli *„a szomszédos egyházmegyékkel, és ha a fedezetet sikerül előteremtteni, akkor igazgatótanácsunk nemcsak hozzájárul a terv megvalósításához, hanem*

⁶⁵ EREL, A21, 1945/396.

⁶⁶ EREL, A21, 1945/6.

⁶⁷ EREL, A21, 1945/405.

⁶⁸ EREL, A21, 1945/405.

⁶⁹ EREL, A21, 1945/405.

a legnagyobb örömmel fogja támogatni a keresztülvitelt is”. Ugyanakkor hozzátette, hogy az igazgatótanácsnak annyira nincs anyagi fedezete, hogy még a lelkészövezgyek és az árvák segélyét is „megdöbbenően alacsony összegben tudja folyósítani, s ki tudja, vajon ezt is meddig fogja bírni? [...] Ha tehát az egyházmegye vagy a lelkészertekezlet [...] anyagi fedezetről gondoskodik, és lesz lelkész, aki erre a szolgálatra vállalkozik, igazgatótanácsunk azt a lelkészt szabadságolja, és helyettesítéséről gondoskodni fog”.⁷⁰ Az eddig feltárt forrásokban nem találtam adatokat vagy utalást arra, hogy a marosi egyházmegye kezdeményezését sikerült-e kivitelezni.

Mindenesetre Vásárhelyi Jánosnak az egyházkerület anyagi gondjaira, pénzhányára hivatkozása kiegészítésre szorul. Önéletírásában ugyanis arról számol be, hogy az 1944. októberi hatalomváltás küszöbén és azt követő időszakban – sorából nem derül ki, hogy meddig – az egyházkerület pengőmilliókkal rendelkezett. Leírása szerint ugyanis a magyar hatóságok távozása idején – amikor az 1944. őszi kiürítési parancsra, vagy sem, nagyon sokan elhagyták Észak-Erdélyt – a Magyar Nemzeti Bank kolozsvári kirendeltsége a nála levő készpénzt szét akarta osztani. A bank az egyházkerületnek is küldött „pár millió pengővel egy láda pénzt”. Az egyházkerület anyagi ügyeit intéző Mester Mihály vissza akarta küldeni, mondván: már nincs mit tenni vele. Vásárhelyi János nem engedte, mondván: „lehet, hogy a pénzre mégis csak szükségünk lesz, ha pedig számonkérik tőlünk a nálunk hagyott nagy összeget (egypár milliót), számolni fogunk róla. A pénzt a kerületi pénztárban szabályszerűen fogjuk kezelni, és ha kérnek tőlünk, segélyt adni fogunk belőle.” Mivel Mester Mihály Magyarországra menekült családja után utazott, Vásárhelyi a pénztár kezelését Dóczi Ferenc tanácsosra bízta, „aki mindvégig helyén maradt, és nagyon gondosan vezette egyedül az egyházkerület anyagi ügyeit.” Azt írja:

„Ebben a helyzetben ez az intézkedés nagyon hasznosnak bizonyult, mert miután bőven állott pénz rendelkezésünkre, a hozzánk fordulóknak mindenkor tudtunk segélyt adni. Ez a körülmény átsegített minket az eseményeken. Felmerült nálunk is a gondolat, hogy a nálunk hagyott pénzeket rejtjük el. Én nem mentem bele ebbe, azt mondtam, hogy mi vezetjük az ügyeket szabályosan, s ha számonkérik tőlünk a pénzeket, ki fogjuk szolgáltatni a megszálló hatóságnak is. Jó volt ez az intézkedés, mert az volt az érdekes, hogy tőlünk senki sem kért számon semmit. A pénz nálunk maradt, és mi szabadon intézkedtünk a nagy összeggel, és minden hozzánk forduló segélykérést kedvezően tudtunk elintézni.”⁷¹

⁷⁰ EREL, A21, 1945/405.

⁷¹ EREL. F30. Vásárhelyi János hagyatéka. Vásárhelyi János: *Emlékeim. Önéletrajz...*

Mivel ez, illetve összességében az egyházkerület korabeli anyagi ügyvitele nem képezi dolgozatom tárgyát, nem térek ki rá, csak jelzem, hogy az egyházkerület levéltári forrásaiban valóban nyomon követhető, hogy sokan kértek és kaptak különféle összegű segélyeket, főleg olyan lelkészek, özvegyek és tisztségviselők, akik a front átvonulása után lassan-lassan hazatértek szétvert parókiájukra, illetve még távol voltak, és súlyos megélhetési gondokkal küszködtek. Nem kizárt, hogy az egyházkerület mindenféle kiadásait ideszámítva az 1944 októberétől 1945 júniusáig – a marosi egyházmegye kezdeményezéséig – terjedő nyolc hónap valóban felemésztette a kerület tartalékait.

1945. május elsején Nagy András teológiai tanár levélben értesítette Vásárhelyi Jánost, hogy Járjai Márton fogarasi lelkészt a múlt heteken letartóztatták a román hatóságok, előbb helyben internálták, majd néhány nap múlva – állítólag több lelkésszel együtt – a caracali táborba szállították. A fogarasi lelkészt azzal vádolták, hogy *„valamelyik állami ünnepen csak a vörös és román hadsereget éltette, de kihagyta Mihály királyt és Sztálin marsallt”*. Nagy András egyben arról is értesítette a püspököt, hogy Koncz Ferenc nagylaki lelkészt Gyulafehérvárra vitték, onnan hazaengedték, és helyben internálták.⁷²

Május 13-án Nagy Ernő hadapród őrmester, református igazgató-tanító vonatból kidobott üzenete jutott el egy vasúti alkalmazott révén Vásárhelyi Jánoshoz. A kis cédulán a segélykérő fogoly azt üzenete, hogy szovjet hadifogolyként viszik át Kolozsváron, és arra kérte a püspököt, értesítse a Tolna megyei Iregszemcsében élő feleségét, hogy él, és Kaszner László balatonújhelyi lakos is vele van a fogolyszerelvényen.⁷³ Ugyanebben az időszakban, május 17-én egy, a pozsonyi fogolytáborból – Románián keresztül – a Szovjetunióba indított, Szálasi oldalán harcolni nem akaró, 172 magyar hadifogoly tiszt dobott ki üzenetet Kolozsváron vagy környékén. Arra kérték a megtalálót, hogy a névsort több példányban lemásolva juttassa el az amerikai, az angol, a svéd, a magyar követségeknek vagy konzulátusoknak, Budapestre, a Honvédelmi Minisztériumba, valamint a római katolikus és a református püspökségre. A felsorolt 172 tiszt és altiszt zöme magyarországi, de találunk köztük felvidéki és 20 erdélyi személyt is. A névsoron két egymástól egyértelműen eltérő kézírás és írószer – töltőtoll, illetve ceruza – különböztethető meg, amiből valószínűsíthető, hogy útközben egyik vasúti kocsiból a másikba adták a papírost. A segélykérő le-

⁷² EREL, A21, 1945/277.

⁷³ EREL, A21, 1945/295.

vélben az is szerepel, hogy szintén a pozsonyi lágerből „több szállítmánnyal 12 000 fő (tizenkettőezer) magyar legénység is kiszállít[at]ott Oroszországba”.⁷⁴ Más forrásból kiderül, hogy a szóban forgó 12 000 hadifogoly egy részét a nyilasok tartották fogva ismeretlen helyen, majd 1945 áprilisában jutottak szovjet fogásba, és egy hónapot töltöttek a pozsonyi fogolytáborban, ahonnan ismeretlen irányban indították útnak őket,⁷⁵ ellenben egy másik forrás, egy Pusztakettős és Kunmadaras között a fogolyszállító szerelvényből kidobott cédula szerint a 12 000, magyar tisztből és honvédből álló szállítmányt lezárt kocsikban május 17-én a pozsonyi táborból indították útba Foksány felé. Egyben – nem tudni, hogy a hatás vagy a pontos tájékoztatás kedvéért – jelezték: „Utánunk még több százezer magyar hadifoglyot indítanak így útba”.⁷⁶ Június elsején Vásárhelyi János felterjesztette Budapestre az Egyetemes Konventhez a Kolozsváron áthaladó fogolyszállító szerelvényről kidobott kérelmet, és a 172 fős fogolynévsort, kérve, hogy – mivel a kérésben említett közbenjárásokra nem tudtak vállalkozni – intézkedjenek; egyben jelezve, hogy „az erdélyieket az illetékes lelkészi hivatal által adtuk tudtára hozzátartozóiknak”.⁷⁷

Szintén 1945 májusában, 20-án egy Kolozsváron átmenő fogolyszállítmányból Kovács András nagybózsvai (Abaúj megye) fogoly dobott ki kis cédulára írt, egyenesen a püspöknek címzett üzenetet, amelyben arról értesítette őt, hogy állítólag a Szovjetunióba viszik munkára, és nem tudják, meddig lesznek ott, „de mindenesetre igen megnyugodnának az otthoniak, ha tudnák, hova lettünk”. A nyolc bózsvai férfi nevét – Kovács András, Tilimon István, Balla János, Matusz Gyula, Iván János, Kovács János, Palágyi Aladár és Palágyi László – tartalmazó üzenet gépelt másolatát Vásárhelyi János 1945. június 19-én továbbította Nagybózsvára, arra kérve az ottani lelkészt, értesítse a hozzátartozókat.⁷⁸

Június 12-én Ravasz László püspök a dunamelléki református egyházközségek lelkészei mellett Vásárhelyi Jánosnak is megküldött egy névjegyzéket a pécsi Ferenc József-laktanyában létrehozott táborban fogva tartott református hívekről. A jegyzékben szereplő 128 fogoly között magyarországiak mellett szatmári, biha-

⁷⁴ EREL, A21, 1945/343.

⁷⁵ Stark Tamás (szerk., bev. tan.): „... akkor aszt mondták kicsi robot”. A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest 2017, 284.

⁷⁶ Stark: i. m. 315.

⁷⁷ EREL, A21, 1945/343.

⁷⁸ EREL, A21, 1945/ 404.

ri, szilágysági, Kolozs megyei, maroszeői, háromszeői, gyergyószeői, udvarhelyszeői fogvatartottakat is találunk.⁷⁹

Június 22-én Vásárhelyi János az egyetemes konventhez továbbította azt a névjegyzéket, amelyen a foksányi szovjet táborban fogva tartott tíz lelkész neve olvasható. Mint jelezte, valamennyien egészségesek, és kérte, hogy értesítsék a feltüntetett szolgatársak hozzátartozóit, illetékes espereseit. A mellékelt névsornak a foksányi fogolytáborból kijuttatott, kis cédulára írt eredetije Kolozsváron maradt. A névsorban szereplők: Agai László (református lelkész, Csepel I.), Csatlós János (református lelkész, Csicsér, Ung vm.), Fejér Ferenc (református lelkész, Szerencs), György Antal (református lelkész, Vác), Havasi Dezső (ág. evangélikus lelkész, Kölesd, Tolna megye), Kudor Attila (református lelkész, Budapest), v. Molnár László (ág. evangélikus lelkész, Budapest), v. Morvay Sándor (református lelkész, Garé, Baranya megye), Rimai László (református lelkész, Budapest), Varga László (református lelkész, Csányoszró, Baranya megye).⁸⁰

Kísérletek a családtag Vladár ezredes kiszabadítására

Ezek után tekintsük át Vásárhelyi Jánosnak a családját közvetlenül érintő esetet, pontosabban a fogságba esett veje, Vladár Tibor ezredes kiszabadítása érdekében tett kísérleteit. 1945. április 25-i levelében Vásárhelyi arra kérte Ravasz László püspököt, hogy veje hadifogoly, leánya pedig három gyermekével Rudabányán tartózkodik. Kérte, hogy a lehetőségekhez mérten érdeklődjön leánya hogyléte felől, s hogy van-e szüksége valamire, például pénzre.⁸¹ Május 7-én Vásárhelyi János a román kormány belügyminiszteréhez fordult azzal a kéréssel, hogy a Magyarországon tartózkodó leánya, Vladár Tiborné Vásárhelyi Magda, valamint három kiskorú gyermeke: Vladár Tibor, Vladár Ilona Magda és Vladár Anna Mária júniustól szeptemberig Kolozsváron tartózkodhasson, és családi ellátásban részesülhessen, mivel a családapa hadifogoly.⁸² Vladár Tibor ezredes május közepén nagy valószínűséggel útban volt a Szovjetunió felé, mert ekkor már a foksányi szovjet fogolytáborban találjuk. Június 5-én Vásárhelyi János egy, a foksányi táborban fogva tartott fiához utazó asszony révén küldött levélben arról értesítette őt, hogy „Magditól kétszer kaptunk levelet. Rudabányán van a gyermekekkel együtt. Nehéz, de

⁷⁹ EREL, A21, 1945/509.

⁸⁰ EREL, A21, 1945/425a.

⁸¹ EREL, A21, 1945/220.

⁸² EREL, A21, 1945/290.

mégis elviselhető helyzetben él. [...] Most mindent elkövetünk a végből, hogy Magdi a gyermekekkel ide tudjon jönni hozzánk, és remélem, hogy ez rövidesen sikerülni is fog”. Vásárhelyi arra kérte vejét, hogy ha megkapja a levelet, azonnal adjon hírt magáról.⁸³ Vladár ezredes bizonyosan hírt adott magáról, mert június 18-án Vásárhelyi János már arról értesítette őt, hogy „a híradást rólad és az azzal kapcsolatos dolgokat barátod útján megkaptuk. Hálát adunk Istennek, hogy híradásod és barátod tájékoztatása szerint egészséges vagy és bírod a terheket”. Vásárhelyi beszámolt neki felesége és gyermekei hogylétéről, valamint arról hogy reményei szerint Kolozsváron várhatják meg hazaérkezését, miután a bukaresti Belügyminisztériumból értesítettek, hogy a tárcavezető „kiadta részükre az itt-tartózkodási engedélyt, és nemsokára meglesz az orosz főparancsnokság láttamozása is”. Vásárhelyi egyben jelezte vejének: „A Te ügyedben is minden lehetőt megteszek, és hátha sikerülni fog valami kedvező intézkedést tenni. A legilletékesebb tényezőkkel keresem ebből a célból a kapcsolatot.”⁸⁴

Vásárhelyi János valóban eszerint járt el. Június 22-én levélben fordult Vörös János vezérezredeshez, magyar honvédelmi miniszterhez,⁸⁵ arról tájékoztatva őt, hogy Vladár Tibor ezredes 1945. január 16-án esett szovjet hadifogságba, s hogy „a vele együtt volt Sóváry Tihamér vk.⁸⁶ alezredes és Tóth István vk. százados időközben átadattak a magyar kormánynak”. Vásárhelyi erre hivatkozva kérte a magyar honvédelmi tárcavezetőt, hogy „amennyiben csak lehetséges, magas pártfogásával szíveskedjék lehetővé tétetni, hogy vőm is kiadassék a magyar kormánynak, és ennek folytán ő is megfelelő beosztást nyerhessen a magyar hadseregben”. Hozzátette: „vőm mindenkor igazán demokratikus gondolkozású, hűséges magyar katona volt, aki már az első világháborúban is katonai szolgálatot teljesített, és ebben a második világháborúban több mint egy esztendeig volt az orosz harctéren, és okos, megfontolt tanácsaival rajtam keresztül igen értékes szolgálatot teljesített az erdélyi magyarságnak is”.⁸⁷ Szintén június 22-én, majdnem azonos tartalommal Vásárhelyi János Dálnoki Miklós Béla magyar miniszterelnökhöz is levelet intézett Vladár ezredes ügyében.⁸⁸ Leveléhez csatolta Vladár ezredes foksányi jelentésének gépelt másolatát, hozzátéve:

⁸³ EREL, A21, 1945/354.

⁸⁴ EREL, A21, 1945/420.

⁸⁵ Vörös János (1891–1968) katonatiszt, vezérezredes, vezérkari főnök, honvédelmi miniszter 1944. december 22. és 1945. november 15. között.

⁸⁶ Vezérkari.

⁸⁷ EREL, A21, 1945/427.

⁸⁸ EREL, A21, 1945/428; 1945/466.

„hadd említsem meg teljes bizalommal azt, hogy vőm (...) annak idején bölcsen és helyesen, bár katonai fegyelmi rendjét megőrizve, részleteket nem közölt, mégis őszintén és tárgyilagosan informált az oroszországi helyzetről, valamint a németek magatartásáról. Nagyon megfontolt, demokratikus eljárása és gondolkozásmódja irányított engem is abban a magatartásomban, melyet én is elfoglaltam avégből, hogy a kétségbe ejtett erdélyi magyarságot még nagyobb katasztrófától meg tudjuk menteni. Előtted, mint s magyar sors hősie és bátor felelős vezetője előtt tanúságot tehetek arról, hogy vőmnek ez az információja valóban nagy szolgálatot tett abban a tekintetben, hogy az erdélyi magyarság a nagy bizonytalanság közepette is meg tudta látni a megfontolt és annyira szükséges józan cselekvésnek ösvényét, és ebben a vonatkozásban én is helyes információkkal és irányítással tudtam széles hatáskörben befolyásomat érvényesíteni.”

Ugyanakkor Vásárhelyi a miniszterelnök pártfogásába ajánlotta Vladár ezredes családját, mivel *„miskolci lakásuk a bombatámadások következtében teljesen elpusztult, valamint nagybozsvai családi házuk is”,* és kérte őt, hogy miután Vladár ezredes időközben elhunyt édesanyja birtokát kisajátították, vizsgálja meg a helyzetet, és hívja fel a földművelésügyi minisztérium vagy a kisajátítást eszközöző más hatóságok figyelmét arra, hogy veje részére *„a törvény által biztosított mennyiségű földet hagyják meg, és biztosítsák számára az ősi házat és hagyatékot, hogy a szerencsétlenek ne legyenek egészen hajléktalanok.”*⁸⁹

Vladár Tibor ezredes 1945. május 13-án Foksányban kézzel írt jelentéséből⁹⁰ megtudjuk, hogy a honvédelmi minisztérium Budapesten visszamaradó anyagi csoportjával 1944. december 22-én Budapesten tartózkodott. 23-án a csoport a honvédelmi minisztériumtól parancsot kapott, hogy azonnal vonuljon be Kőszegre, de a csoport ezt nem hajtotta végre, hanem Pesten a honvédelmi minisztérium épületében maradtak. December 26-án, Budapest teljes körülzárása után „Csikytól, a Nyilas »fegyveres szolgálat alezredesétől«” Vladár ezredes parancsot kapott a teljes üzemanyagkészlet átadására a német harckocsik részére. Bár rendelkezett rejtett üzemanyaggal, a parancsot megtagadta, mire a nyilas vezetőség letartóztatását és kivégzését rendelte el, a végrehajtással pedig Oltay zászlóst bízták meg. Vladár ezredes tanúként a szintén a foksányi lágerben fogva tartott Kovács Ödön honvédet (a 14-es barakk borbélyát) jelölte meg. A nyilas parancs nyomán Vladár

⁸⁹ EREL, A21, 1945/428; 1945/466.

⁹⁰ EREL, A21, 1945/428; 1945/466.

ezredes az anyagi törzssel együtt előre elkészített rejtkehelyükre, a Corvin áruház pincéjébe ment, ahol bevárták a szovjet csapatok érkezését. 1945. január 15-én a csoporthoz csatlakozott András Sándor vezérkari ezredes, a 10. hadosztály parancsnoka, valamint vezérkari főnöke, Botond Béla vezérkari őrnagy – aki a jelentés keltekor szintén a foksányi tábor foglya volt –, akikkel együtt másnap, 16-án szovjet kézre kerültek. Vladár ezredes jelentéséből még megtudjuk, hogy mások mellett vele volt Sováry Tihamér vk. ezredes, Tóth István vk. százados, akiket időközben átadtak a magyar kormánynak, őt pedig – felvidéki születésűként – szlováknyelv-tudásának köszönhetően a Budapestre bevonuló szovjet parancsnokság egy napig tolmácként vette igénybe, majd a ceglédi és a brassói fogolytáborokon keresztül került Foksányba.

De térjünk vissza Vásárhelyi János veje érdekében folytatott levelezésére. A püspök 1945. július 2-án Tildy Zoltán budapesti református lelkész kollégájához – a majdani miniszterelnökhöz és köztársasági elnökhöz – fordult, arra kérve őt, hogy mivel unokái apai örökségét teljesen kisajátították:

„[...] holott néhány hold az ő nevükön állott, de a vömre eső hagyaték egyébként se volt akkora, hogy a törvények értelmében kisajátítás alá eshetett volna”, ilyen körülmények között pedig leánya és unokái hajléktalanokká lettek, életfenntartási alapjukat elveszítették, amennyiben csak lehet, vizsgálta meg az ügyet, és biztosítsa az igazságos és méltányos elintézését, „e kibeszélhetetlenül sok megpróbáltatással megterhelt kis család érdekében”.⁹¹

Az eddig feltárt forrásokból nem derül ki, hogy Vladár ezredes mikor került haza családjához, mindenesetre Vásárhelyi püspök Magdi leányához intézett 1945. október 22-i levelében arról tesz említést, hogy „Tiborról – sajnos – semmi újabb értesülést nem kaptunk”.⁹²

Hosszú idő után, 1945 őszén ismét terítékre került az otthonukból elhurcoltak kérdése. Október 12-én Vásárhelyi János levelet intézett a Magyar Népi Szövetség elnökéhez, Kurkó Gyárfáshoz⁹³, akinek támogatását kérte a kérdés orvoslásában. Groza miniszterelnöknek egy korábbi, Szászvárosban tett nyilatkozatára utalva – miszerint a kormányfő „kilátásba helyezte, hogy az összes lelkészek ha-

⁹¹ EREL, A21, 1945/466.

⁹² EREL, A21, 1945/922.

⁹³ Kurkó Gyárfás (1909–1983) erdélyi publicista, politikus, a Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) Brassó megyei elnöke, majd ennek utódja, a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) elnöke 1944 őszétől 1947-ig.

zabocsáttatnak, és lehetővé tétetik számukra a lelki szolgálat végzése” – jelezte, hogy az egyház körében „hálát és megnyugvást, örömet váltott ki”. Abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy sem a miniszterelnökön, sem a kultuszminiszteren nem múlt, hogy továbbra is több lelkész van internálótáborban, és több lelkész nem részesül államsegélyben. Vásárhelyi arra kérte Kurkót, hogy emeljen szót a lelkészek hazabocsátása érdekében, de a kört szélesítve egyben arra is kérte őt, hogy az MNSZ ismételten lépjen fel „azon még internáltságban levő magyar férfiak és nők érdekében is, akik még nem bocsáttattak haza az internálótáborokból”.⁹⁴

Összegzés

Vásárhelyi János igen nehéz időkben átélt igen súlyos kérdéskörben vállalt intézkedéseit tükrözik a levelezéséből válogatott szemelvények. A hadifoglyok és civil elhurcoltak/internáltak szabadon bocsátása és segélyezése érdekében tett lépéseit olyan tényezők gátolták, mint például a szovjet katonai és politikai hatóságok erdélyi/romániai jelenléte és hatalmi pozíciója – ami egyébiránt a magyarországi és kárpátaljai magyarok tömeges elhurcolásában is alapvető szerepet játszott –, és nem mellesleg a Romániára érvényes 1944. őszi fokozott magyarellenes hangulat és központi intézkedéssorozat is. Vásárhelyi János a magyarországi kormányzati tényezőkhöz is aligha fordulhatott az erdélyi magyar foglyok összességét érintő segítségért, mert a sok százezres, ha nem éppen milliós nagyságrendű fogolyejtés Magyarországot is éppúgy érintette, mint Erdélyt vagy/és Kárpátalját, illetve Bácskát. Az adott körülmények között sem az egyházkerület vezetése, sem Vásárhelyi püspök nem rendelkezett azzal a mozgástérrel, amely lehetővé tette volna számára a hatásos embermentést.

⁹⁴ EREL, A21, 1945/881.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
Buzogány Dezső: Kálvin-nyomok Szegedi Locijában.....	7
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a Nagyenyedi Bethlen Kollégium Könyvtárában	43
Csorba Dávid: Végveresmarti Sámuel gályarab iratai.....	56
Bibza Gábor: Egy könyv margináliái és possessorbejegyzései.....	69
Verók Attila: Hallei kiadványok a brassói Honterus Gimnázium könyvtárában a 18. században.....	79
Gordán Edina: Bod Péter könyvei a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	95
Szabadi István: Egy püspökválasztás viszontagságai a Partiumban (1664–1665)	122
Sipos Gábor: Adatok az erdélyi református egyház főgondnokainak névsorához 1690–1881	131
Kolumbán Vilmos József: Az 1786-os népiskolai reform és a végrehajtása	144
Gudor Kund Botond: Voltaire két „afférja” és az európai vallási tolerancia gondolatának fejlődése.....	162
Bartha Zoltán: Egy család, két vallás, három testvér	179
Tasnádi István: Verestói György püspöki tevékenysége	197
Hegyi Ádám: Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánságban élő német és magyar reformátusok között a 18–19. század fordulóján	213
Zsigmond Attila: Hová vezet Jákób lajtorjája?.....	224
Kovács Zsolt: Árva Bethlen Kata kolozsvári háza. Adalékok egy kolozsvári késő barokk nemesi palota történetéhez.....	237
T. Horváth Iringó: Teleki Jánosné Vay Borbála és lányainak adományai a kükküllői egyházmegyében.....	261
Ugrai János: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninneri Református Egyházkerületben a 19. század első felében	285
Veress Eszter Orsolya: Az Erdélyi Református Egyház helyzetképe a 19. század elején	300

Nagy Dávid: Az erdélyi liberális teológia sajátosságai	311
Kovács Sándor: Adalékok a Paget család történetéhez	320
Geréb Miklós: A bázeli egyetemről az érdengelegi temetőig	334
Berekméri Árpád Róbert: Farkas Jenő esperességének első ciklusa.....	348
Benkő Levente: Szűk mozgástérben. A fogságba hurcoltak kérdése Vásárhelyi János püspök levelezésében 1944–1945-ben	359
Kurta József : Vásárhelyi János és az erdélyi református liturgia ügye.....	388
Lévai Attila: Adalékok a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház és a Magyarországi Református Egyház kapcsolatrendszeréből Trianontól a rendszerváltozásig.....	404
Pálfi József: Nagyvárad-Rét – a második templom.....	411
Lányi Gábor: „Az utolsó meghódítandó” – Társadalmi változások hatásai a Szigetszentmiklósi Református Egyházközségre az 1950-es években	429
Jánosi Csongor: A kelet-közép-európai titkosszolgálatok hálójában. Paul Hansen dán evangélikus lelkész.....	444
Péter István: Az etnikai és vallási tér változásai az egykori Kolozsváron és a 20. században	473
Névmutató.....	491